

А.Г. Міхалевіч
(Мінск, БДПУ)

СПЕЦЫФІЧНЫЯ ФІГУРЫ ЭКСПРЭСІЎНАГА СІНТАКСІСУ Ў БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ПРОЗЕ

Любы мастацкі, у тым ліку і праявіны, твор уяўляе сабой арганічнае адзінства інфарматыўнага і эмацыянальна-экспрэсіўнага аспектаў. Для выражэння ў пісьмовай форме гэтага адзінства выкарыстоўваюцца шматлікія моўна-выяўленчыя, функцыянальна-стылістычныя сродкі, кожны з якіх у залежнасці ад мэты паведамлення ці ўсяго тэксту, ці асобных яго кампанентаў (выказванняў) можа выконваць розную, большую або меншую, функцыю.

Паколькі на розных этапах развіцця мова беларускай мастацкай літаратуры вызначалася актыўным узаемадзеяннем, з аднаго боку, з нарматыўна ўсвядомленай літаратурнай мовай, а з другога – з вуснымі гаворкамі, то ў сучаснай беларускай мастацкай прозе атрымалі заканамернае пашырэнне экспрэсіўныя сродкі размоўнага (гутарковага) стылю. Свядомае, мэтанакіраванае іх выкарыстанне матывуецца мастацкімі задачамі пісьменніка: яны перадаюць у тэксце (кантэксце) разнастайныя стылістычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні.

Лінгвістычныя і літаратуразнаўчыя даследаванні апошніх гадоў паказалі, што мову сучаснай мастацкай прозы вызначае шырокае ўжыванне згаданых адзінак на сінтаксічным узроўні. Адна з прычын таго, несумненна, у ідэйна-тэматычнай накіраванасці твораў: многія з іх прысвечаны паказу гістарычнага мінулага і сучасных праблем беларускай вёскі, што аб'ектыўна патрабуе ад праявікаў ствараць ілюзію поўнай рэчаіснасці, рэальнага жыцця, народных характараў і быту.

Для рэалізацыі гэтага сучасныя праявікі выпрацавалі своеасаблівы падыход да кампазіцыйнага афармлення раманаў і апавесцей, максімальна наблізіўшы апавяданне да персанажа. У адрозненне ад літаратуры 50-х гадоў мінулага стагоддзя, дзе пункт гледжання праяўляўся толькі эпізодычна, зараз назіраецца тэндэнцыя распаўсюдзіць пазіцыю цэнтральнага героя на ўсе канструктыўныя элементы твора. Адлюстраванне рэчаіснасці ў такім ракурсе дазваляе не толькі стварыць аб'ектыўнае апісанне, але і спалучыць яго з аўтарскім паказам героя, аналізам яго думак, перажыванняў, пачуццяў.

Нярэдка ў праявічых творах, дзе апавяданне вядзецца ад імя персанажа, назіраецца пашырэнне колькасці магчымых пунктаў гледжання на апісанне. Гэта робіцца праявікамі не толькі для таго, каб пераадолець суб'ектывізм, але і з тым, каб паказаць адну і тую ж з'яву ў розных аспектах, пашырыць апісанне, даць магчымасць выказацца розным дзеючым асобам. Акрамя таго, экспрэсіўныя сінтаксічныя адзінкі дазваляюць актыўна ўздзейнічаць на чытача. Адною разнавіднасцю з іх з'яўляюцца экспрэсіўныя фігуры.

Пад тэрмінам “фігура”, запазычаным з лацінскай мовы, мэтазгодна разумець адзін з прыёмаў узмацнення эмацыянальнай выразнасці маўлення, сінтаксічную канструкцыю, якая ў пэўных адносінах адрозніваецца ад агульнапрынятых сінтаксічных нормаў. Такія канструкцыі вызначаюцца спецыфічным структурным афармленнем словазлучэння, сказа ці групы сказаў у кантэксце і выконваюць важныя стылістычныя функцыі.

Агульнапрынятым з’яўляецца выдзяленне сярод экспрэсіўных сінтаксічных фігур наступных груп, якія атрымалі пашырэнне ў мастацкай прозе Івана Мікалаевіча Пташнікава, аўтара шэрагу раманаў і аповесцей (“Тартак”, “Лонва”, “Найдорф”, “Мсціжы”, “Алімпіяда” і інш.), прысвечаных пераважна апісанню падзей Вялікай Айчыннай вайны: фігуры павелічэння аб’ёму выказвання; фігуры памяншэння аб’ёму выказвання; фігуры размяшчэння і перастаноўкі; уласнарытарычныя фігуры.

Фігуры павелічэння аб’ёму выказвання вызначаюцца наяўнасцю ў структуры выказвання лішніх з пункту гледжання асноўнай семантыкі элементаў. Такія фігуры ўжываюцца пераважна ў апісанні тых сітуацый, калі асоба, якой належыць паведамленне, ставіць за мэту свядома падкрэсліць эмацыянальны характар асобных моўных кампанентаў ці нават прэдыкатыўных частак, выдзеліць іх інтанацыйна з агульнай плыні гаворкі. Сярод такіх фігур найбольш пашырана сінтаксічная анафара – паўтор у пачатку сказаў. У аўтарскай мове яна выконвае пераважна раздзяляльна-выдзяляльную функцыю і можа паказваць, напрыклад, на працягласць і інтэнсіўнасць дзеяння: *Блішчалі на дарозе ад сонца вінтоўкі і аўтаматы, як чорнае шкло. Блішчалі, што выпацканыя ў дзёгаць, чорныя прыклады. Блішчалі ўгары ў пыле шыкі – нажы – і чорныя скрыначкі на плячах у немцаў, мусіць, з патронамі. Блішчалі каскі, вялікія, з чыгуны, у якіх дома вараць свінням бульбу. Блішчалі плешкі да балтоў на касках, белыя, што вышараваныя ў пяску...* (Найдорф). У мове герояў такая фігура выконвае функцыю выдзялення семантычна важнага кампанента: – *Не лёг бы, брат, на пясок... Не лёг... І не лягу...* (Тартак).

Пашыраным ў мастацкай прозе з’яўляецца і анадыплогія – экспрэсіўная фігура, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку другога. Для дыялагічнай мовы герояў уласцівы паўтор выказніка ў канструкцыі-адказе, што належыць аднаму і таму герою: – ...*Дык знай: на менінгіт каня не спішу. Недагледзеў? Недагледзеў. Адвічай сам* (Мсціжы). У аўтарскай мове такі паўтор дазваляе праявіць перадаць думкі героя ў іх дынамізме, падкрэсліць нязмушанасць і, акрамя таго, даць вычарпальную характарыстыку герою: *Глядзеў Завішнюк на вазоны, на старыя фотакарткі Грасыльдзінай сям’і і і думаў. Думаў зусім пра другое: пра лес, пра Сырніцу... Думаў пра Юрку Даліну, думаў, што цяжка даводзіцца хлопцу...* (Лонва). Нярэдка з’яўляецца і спецыфічнае выкарыстанне анадыплогіі: у складзе састаўнога іменнага выказніка аўтар змяняе мадальнасць выказальнага слова, выражанага прыметнікам: *Пень быў высокі. Вышэй калена, і дым з яго валіў, што з коміна* (Найдорф).

Частым у творах Івана Пташнікава выступае паўтор кампанентаў у канцы сказаў. Такая сінтаксічная фігура мае месца пераважна ў мове персанажаў для ўзмацнення сэнсавага выдзялення: – *Не ідзі! – Алёша аж крычаў, забыўшыся на ўсё. – Яма ў крыві... Пясок у крыві... Пальцы мае ў крыві...* (Найдорф).

Сярод фігур павелічэння аб'ёму выказвання выдзяляецца і сегментацыя. Яна, выконваючы функцыю дадатковай інфарматыўнасці, прадугледжвае раздзяленне канструкцыі на дзве самастойныя часткі, кожная з якіх вызначаецца наяўнасцю адзінак з аднолькавай семантыкай: *Алёша ўбачыў, што **рабочыя** сядзяць і за сталом – шырокім і доўгім, якія бываюць толькі ў вёсцы на вялікую сям'ю, – мусіць, **тыя, што асталяваліся ў Юлькі: чалавек восем*** (Найдорф).

Фігуры з памяншэннем аб'ёму выказвання, абумоўленыя тэндэнцыяй да эканоміі моўных сродкаў, дазваляюць максімальна перадаць змест пры мінімальнай затраце моўных сродкаў. Яны праяўляюцца ў структурах са шматлікімі варыянтамі пропуску моўных кампанентаў: асобных членаў сказа, прэдыкатыўных частак, спецыяльных моўных паказчыкаў сэнсавых адносін. Да фігур памяншэння аб'ёму выказвання адносіцца *эліпсіс*: – ***На зямлю! Дзяцей на зямлю!** – закрычаў Махорка, не чуючы самога сябе, і пабег назад, да падвод* (Тартак). У мове твораў аўтара пераважаюць эліптычныя канструкцыі, якія ўключаюць дзейнік і акалічнасць месца і выражаюць запытанне: *Алімпіяда тады адразу выкрыкнула ўсё, з чым бегла сюды ўсе пяць вёрст з гакам: – **Дзе начальнік паліцыі? Дзе бандзіт?*** (Алімпіяда) Яны вызначаюцца пропускам выказніка, які няма патрэбы ўзнаўляць ні з сітуацыі, пададзенай у кантэксте, ні з самога кантэксту.

Як стылістычны прыём мастацкай прозы эліптычныя канструкцыі дазваляюць акцэнтаваць увагу чытача на асабліва важных для разумення ідэйнай задумы аўтара моўных элементах, больш лаканічна аформіць тэкст, падкрэсліць яго рытмамелодыку.

Сярод фігур з памяншэннем аб'ёму выказвання выдзяляецца і асіндэтон – сінтаксічная фігура, у якой прапушчаны злучнікі, што прыводзіць да афармлення бяззлучнікавых канструкцый з галоўным і залежным прэдыкатыўнымі комплексамі: *Немцы пераходзяць цераз дарогу адзін да аднаго, згруджваюцца, і Жаваранка доўга водзіць мушкай ад кучкі да кучкі, тады ловіць траіх з мінамётамі і мацней прыплюшчвае вока. Хутчэй бы: пачынаюць дрыжаць рукі* (Найдорф). Варта адзначыць, што ў творах Івана Пташнікава пераважаюць старанна адабраныя двухчленныя бяззлучнікавыя канструкцыі, у якіх залежны прэдыкатыўны комплекс мае пераважна прычыннае, тлумачальнае, субстантыўна-азначальнае і дэтэрмінатыўна-часовае значэнне: *Пісем было многа, пасланы яны былі і вялікім людзям, а рашаць павінны былі тут, на месцы – старшыня сельсавета Станіслаў Пракопавіч і Колас, людзей адсылалі да іх. Колас быў за тое, каб бальніцу закрыць: яго бралі ў Пleshчаныцы. Яму што: чалавек чужы* (Алімпіяда). Маючы структурную аналогію з канструкцыямі гутарковай мовы, канструкцыі з асіндэтонам набываюць у мастацкай прозе

спецыфічную стылістычную маркіроўку ў залежнасці ад парадку размяшчэння залежнага прэдыкатыўнага комплекса ў адносінах да галоўнага. На стылістычна матываванае ўжыванне бяззлучнікавых канструкцый у розных тыпах моўнага выкладу аказвае ўплыў таксама факт супадзення-несупадзення дэнататаў дзейнікаў у састаўных прэдыкатыўных комплексах, які вызначае і асаблівасці пастаноўкі знакаў прыпынку паміж кампанентамі.

Да ліку фігур размяшчэння і перастаноўкі адносіцца перш за ўсё парцэляцыя. Гэты своеасаблівы прыём экспрэсіўнага сінтаксісу перадае асаблівасці гутарковай мовы, што фарміруецца ў працэсе разгортвання думкі і не з'яўляецца загадзя абдуманай. Як сінтаксічная адзінка парцэляваная канструкцыя самастойна аформлена, хоць сэнсава залежыць ад усяго выказвання, асабліва папярэдняга кантэксту: *Над лесам у тым баку, дзе чырванела неба, ляцелі вароны. Жменькай, памалу-памалу кратаячы крыллем* (Тартак). *“Пойдуць зноў... І на Рабы Калодзеж, і сюды, на Пячное... Дацямна далекавата...”* – падумаў Жаваранка, паглядзеўшы на чырвонае сонца над лесам (Найдорф). Дадзеная сінтаксічная фігура надае выказванню большую выразнасць, экспрэсіўнасць, дапамагае акцэнтаваць увагу чытача на асобных дэталях. Парцэляцыя цесна звязана з інверсіяй.

Найменшай частотнасцю ўжывання ў мастацкай прозе вызначаюцца ўласнарытарычныя фігуры, такія, як рытарычнае пытанне, рытарычны зварот, перыяд і інш. Аднак мае месца афармленне няўласна-простай мовы, за кошт чаго паглыбляецца драматызм у паказе пэўных падзей, становіцца больш выразным адлюстраванне самых разнастайных абставін, з пункту гледжання розных герояў: *Юзюк недзе ўжо за Дзвінасай. Пайшоў без яе, Тані. Як жа яна магла пайсці з Юзюком... Кінуць у балоце матку? Мала што ў балоце людзі... Як гэта пайсці ўдваіх з Юзюком? Каб усе відзелі?..* (Тартак).

Праведзены аналіз дазваляе сцвярджаць, што беларуская мастацкая проза характарызуецца разнастайнасцю экспрэсіўных стылістычных фігур, за кошт чаго аўтары дасягаюць пастаўленых мэт, ствараючы гарманічныя паводле зместу і формы творы.